

KONSTANTIN
PRESLAVSKY
UNIVERSITY
SHUMEN

ШУМЕНСКИ УНИВЕРСИТЕТ
“ЕПИСКОП КОНСТАНТИН ПРЕСЛАВСКИ”

ФАКУЛТЕТ ПО ХУМАНИТАРНИ НАУКИ
КАТЕДРА „ИСТОРИЯ И АРХЕОЛОГИЯ“

ДИМИТЪР АНТОВ ВИДЕНОВ

**ПРОСВЕТНО ДВИЖЕНИЕ НА БЪЛГАРИТЕ
В ХАСКОВО ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО**

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертационен труд за присъждане
на образователна и научна степен
„ДОКТОР“

Докторска програма: История на България
(История на Българското възрождане)

Професионално направление: 2.2. История и археология

Област на висше образование: 2. Хуманитарни науки

Научен ръководител: проф. д-р Росица Жечкова Ангелова –
Георгиева

ШУМЕН 2022

Дисертационният труд е обсъден и насочен за защита на заседание на катедра „История и археология“ към Факултета по хуманитарни науки на Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“, проведено на 09 февруари 2022 г.

Дисертационният труд се състои от увод, четири глави с общо девет параграфа, заключение, библиографска справка за използваните извори и изследвания и приложения, подбрани в два раздела, снимков материала и архивни документи. Съдържа общо 230 страници формат А4.

Публичната защита на дисертационния труд ще се състои на 20 май 2022 г. от 14.00 часа в зала 309 в корпус 1 (ректорат) на Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“, гр. Шумен, ул. „Университетска“ № 115.

Материалите по процедурата са на разположение на интересуващите се всеки работен ден от 9.00 до 16.00 часа в кабинет 107, корпус 1 (ректорат) на Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“, гр. Шумен, ул. „Университетска“ № 115 и кабинет 301.

Епохата на Възраждането е многостранен исторически процес на съзряване, подготовка и осъществяване на българската националноосвободителна революция. Това е преход от Средновековие към Новото време във всички сфери на материалния и духовен живот. В резултат на всестрания стопански, културно-просветен и политически подем в българските земи под османска власт постепенно нараства и се задълбочава социалният конфликт между зараждащите се буржоазни обществени отношения, от една страна и османската феодална държава от друга. Този конфликт намира конкретно проявление в борбата на българския народ за национално освобождение и своя независима държава.

Политическото ни освобождение се предшества от културна революция, от изменение съзнанието на българина. Основни форми за формиране на българското национално съзнание се явяват просветното движение и борбите на българския народ за независима църква. Материалните условия в българските земи позволяват през втората четвърт на XIX век да се положи началото на новобългарското образование. През 1835 година се открива първото новобългарско училище в Габрово. Само за няколко години се създава цяла мрежа от училища в побудните български селища. За нуждите на училището започва да се формира българска интелигенция, която се явява носителка на българския национален идеал.

Под влияние на идеите на буржоазните революции от 1848 – 1849 година и вътрешните обективни условия от средата на тази интелигенция се появяват първите идейни течения. Започва се и създаването на българската книжнина. Пишат се и се печатат български книги, слага се началото на българския периодичен печат, като се издават вестници и списания, отразяващи многостранния живот на българина. Нужно е обаче да се отбележи, че всички тези процеси не се развиват в еднаква степен и време във всички български области. Някъде те по-рано възникват, а другаде в зависимост от различни обстоятелства закъсняват.

След Кримската война (1853-1856 г.) основните възрожденски процеси навлизат в своята решителна фаза. През XIX век българската възрожденска буржоазия успява да задели

необходимите материални средства и ръководела изграждането на националната просветна мрежа, която обхващала всички градове и села. Българското училище се развивало върху основата на най-добрите достижения на европейското образователно дело. То показвало един непрестанен просперитет, за разлика от османското училище, в което широко било застъпено религиозното обучение.

Независимо от тази изключителност младата българска буржоазия успява да осъзнае своята отговорна роля в развитието на основните възрожденски процеси. Особено значителна е нейната роля в развитието на българската национална просвета, за да може училището да отговори на нарастващите потребности от нови знания на светска основа. През годините на XIX век българската буржоазия отделя значителни сили и средства за развитие на просветата и проявява постоянен стремеж да изравни българското образователно дело до нивото на напредналите европейски народи. Нейните инициативи намират подкрепата на всички социални групи. Тя успява да осигури напредъка на българското училище, за да може да го превърне в разсадник на модерни светски знания, на еволюционни и революционни идеи.

В своето развитие българското училище трябвало да преодолява многобройни препятствия, идващи от асимилаторските намерения и политика на Патриаршията, и от страна на османската власт. Тези заплахи водели до сплотяване на нацията, до подготовка на кадри, способни да се противопоставят на всеки противник на българското училище. Още в своите първи стъпки новобългарското училище се изгражда върху основни и демократични принципи, като всеобщност, достъпност, безплатност и други. Основна роля в изграждане на материалната база, в издръжката и изплащане заплатите на учителите играели и българските общини. Същевременно общините се явявали основен координатор за преминаване на училището през различните етапи на неговото развитие.

Придобило светски характер, българското училище откликвало на всяка новост, идваща от опита на европейската педагогическа мисъл. Особено тесни били контактите с руското образование, като се има в предвид, че голяма част от възрожденските учители са били възпитаници на руските учебни

заведения. От Русия се набавяли учебници, учебни пособия и литература. Близостта между българския и руския народ по произход, език и вяра става причина редица български общини да изпращат свои младежи да се учат в Русия. Този стремеж към руските учебни заведения отговаряли и на желанието на руското правителство да поддържа своето влияние сред християнските народи в пределите на Османската империя, чрез просветата и чрез създадената интелигенция. Има и доста български младежи, учили в Западна Европа, които донасят в българските земи идеите на Просвищението, правят връзка на българското общество с европейската култура.

Подемът на българската просвета дразнело гръцкото духовенство, което виждало в дейността на руските възпитаници препятствие за осъществяване на гръцките асимилаторски стремежи спрямо българския народ. Гръцкото духовенство било принудено да използва клеветите пред османската власт, представяйки тези учители като руски агенти, проводници на руската политика и влияние. Тези обвинения били добър повод властта да преследва и прогонва българските учители, получили своето образование в Русия.

За един кратък период от време българската просвета и култура, плод на изключителната самоорганизация на нацията, доближила стандартите на европейското образование. В същото време османската просвета напредвала бавно и изоставяла в значителна степен от достиженията на педагогическата мисъл и образование. До средата на XIX век османските училища давали елементарни знания и грамотност.

Османските мектебета (начални училища) изпълнявали предимно религиозни задачи. Учениците изучавали основите на ислямските религия и морал.

Тенденциите към светско образование се налагала преди всичко поради стопанските и чисто професионални нужди на българската буржоазия. Търговци, занаятчии, предприемачи трябвало да знаят добре да четат, да смятат и пишат, да имат елементарни познания по аритметика, стокознание, география, естествознание и т.н., за да могат да произвеждат своите стоки, да търгуват по близки и далечни страни, да водят своите тефтери и кореспонденция, да следят конюктурата на пазара. Елементарна-

та грамотност по църковните книги била вече явно недостатъчна, за да отговори на потребностите на стопанското и обществено развитие. Нуждите на живота повелително налагали да се преодолее килята и да се създаде светско училище.

Важно значение за развитието на националната просвета през този период има и разгръщащото се църковно-национално движение, което предизвиква остра конкуренция с гръцката образование, подтиква българите да строят училища и църкви като постове и защитници на тяхната националност, език и култура.

Приоритетна цел на дисертацията е да покаже Хасково като водещ център на просветното движение, църковно-националните борби за самостоятелна българска църква и организираното революционно движение. Поради това в настоящата работа се проследяват процесите и в градовете Харманли, Симеоновград, Свиленград, както и селата в този период Любимец, Мерицлери, кварталите, формирали днешния Димитровград, Ябълково, Криво поле, Славяново и др. В тази си роля той се явява модел и пример за възрожденските борби не само в града, но и в региона. Тези градове се явяват естествен хинтерланд на Хасково и уплътняват представа за мястото и ролята на град Хасково в просветното движение на българите през възрожденската епоха. Същевременно се популяризира ролята и значението на възрожденските дейци, допринесли за развитието на културно-просветния живот в Хасково и региона през Възраждането. Въз основа на изворов материал съм изследвал обществено-политическите и културно-просветните предпоставки за развитието на учебното дело и читалищната дейност в Хасково и Хасковско, развитието на новобългарската просвета през 30-те – 70-те години на XIX век, килийните и взаимните училища, първото българско светско училище, създадено през 1846 г., девическите и класни училища и читалища, женски дружества и ученически дружества. Изпъква ролята на българското училище, което в периода на Възраждането се формира като институция с важно културно - просветно и политическо значение. В условията на османското робство, борбата за просвета и култура имат и политически характер и е част от националноосвободителното движение.

Настоящата дисертация има за задача да изследва просветното движение на българите в Хасково и Хасковско през Възраждането, неговото специфично значение, което оказва дълбоко влияние върху душевната нагласа и начин на живот на българина и в частност хасковеца и което определя неговата важна обществена роля.

Обект на изследването в настоящата работа „Просветно движение на българите в Хасково през Възраждането“ е просветата и културата в българските земи и в регионален аспект Хасково и Хасковско, едно уникално явление с неизмерими последици в политически, културен и национален аспект. Българите се отварят към Европа, заражда се и се поддържа националното самосъзнание. Рушат се примитивни представи, бит и морал, навлизат ново светоусещане, философия и нравственост. Като цяло движението за новобългарска просвета ускорява борбата за църковно-национална еманципация и политическо самоопределение.

В географски аспект в Хасковско се включват градовете Хасково, Харманли и Симеоновград. Свиленград е център на друга каза, но географската му близост с Хасково датира от столетия. По различни данни към казата са приобщени между 280 до 300 села, от които 60 български, включително Любимец, Меричлери и селата, сега квартали на Димитровград, останалите са турски и смесени.

Най-голям процент от българската интелигенция през Възраждането са учителите. Поради обективните потребности на българското общество от промени в характера и формите на образованието те най-рано и относително най-бързо се разграничават от групата на духовенството, като учителският труд постепенно се превръща в отделна професия със свои отличителни белези, обществена значимост и материална характеристика. За относително кратък исторически отрязък от време, от началото на XIX век до Освобождението на България, учителството се развива и утвърждава като структура на интелигенцията, така и в обществения, политически и културен живот на българите.

Налагането му като самостоятелна и многочислена професионална група отразява развитието на възрожденските

обществено-икономически и културни процеси. То е плод не само на практическите нужди на времето от рационални знания, но и от нарастващата роля на образованието и училището в процеса на формиране на националното самосъзнание и развитието на национално-освободителното движение. От 30-те години на XIX век на фона на просветителските насоки в образованието се засилва националната идея за българско светско училище на широка демократична основа, която се материализира в изгражданите на взаимни и класни български училища. Промените и развитието на образователното дело водят и да изменение сред учителството. Според характера и съдържанието на образователните реформи се очертават две основни групи учители, които се разграничават по образование, мироглед, насоки и цели в работата, материалното и обществено положение, макар че във всяка има изключения и своеобразие.

Първата и относително все още най-многобройна част са учителите в килийните училища в българските земи, повечето от които нямат необходимото образование. Втората голяма група са учителите в светските училища. В преобладаващата част те са мирски лица с по-висока образование, било то чужди или домашни възпитаници. С откриването на Габровското взаимно училище през 1835 г. се заражда тенденцията за по-специална подготовка на учителите за училищата от нов тип.

Особено важен факт, който се отразява върху организацията на труда на учителите, е, че обществените килийни, елино-български и взаимни училища постепенно се откъсват от опека на църквата, а по-късно и класните училища минават под контрола на общините, които чрез училищните настоятелства поемат грижата за тях. Тези училища се превръщат в юридически признати собственици, подобно на църковните храмове. Един от важните актове, които имат юридическа сила, са договорите които учителите подписват със съответната община или училищно настоятелство.

При новите светски училища курсът на обучение е определен, децата са задължени ежедневно да посещават училище, която не може лесно да се възприеме от родителите и те по стар навик прекъсват обучението на децата, щом се научат да четат и пишат. Все още сред мнозина продължава да е в сила

остарялото разбиране, че елементарната грамотност е достатъчна и усвояването на „по-високи науки“ е излишно губене на време. Това пречи за осъществяването на предварителната програма от нов тип.

В биографиите на учителите през Възраждането прави силно впечатление честата смяна на училищата, в които те учителстват. Рядко някой учител се задържа за по-дълго време в едно селище. Нередовното изплащане на заплатите, липсата на необходимите условия за работа в училищата и за живот принуждават учителите да странстват от селище в селище. Изработването на отношението на уважение на българското общество като цяло и на отделни групи към учителите не е еднопосочен процес. То минава през много спадове и въртопи, но като цяло върви по-възходяща линия и въпреки на случаите на отклонение достига до изравняването на учителя с най-авторитетните фигури в определено селище. Постепенно дори прозвището „даскал“, с което са се обръщали в килийното училище, започва да се замества с почитителното „учител“. Учителите във взаимните училища обикновено живеят в самата сграда на училището и това налага от края на 30-те години на XIX век при проектирането на училищните постройки да предвидят и стаи за преподавателя, което нов елемент в битата на учителя.

Макар и в най-общ порядък възрожденското училищно „законодателство“ регламентира и разпределението на занятията в рамките на работния ден и на учебната година. Прави впечатление, че ученици и учители са ангажирани с учебна дейност както сутрин, така и следобед. Общата им дневна заетост е между 6 и 8 часа, като в обедните часове се предвижда почивка. Началният час на занятията варира в зависимост от сезона – през есенно-зимните месеци часовете започват по-късно, заради необходимостта по-пълноценно да се използва осветената част от деня. Учебната седмица е с продължителност от шест дни. Почива се в неделя и на големите църковни празници. Ваканциите са относително кратки – по две седмици през зимата и през лятото. Едно най-общо изчисление показва, че възрожденските учители и ученици са заети с учебна дейност между 220 и 240 дни в годината. Тази заетост, съчетана със

строгите предосвободенски обществени нрави, създава възможност за относително пълноценно усвояване на разнородното и обемно учебно съдържание, заложено в тогавашните „образователни стандарти“.

В някои училища се организират публични тържества при закриване на учебната година, на които учениците показват придобитите знания. Между първите български светски учители, от една страна и между тях и учениците им, които също стават учители, съществуват непрекъснати и богати връзки на взаимопомощ, сътрудничество и голямо човешко уважение.

Новобългарските учители, имат изключително чувство за дълг към своя народ и обич към родината и са готови на всякакви жертви в името на гражданския си дълг. С дейността, поведението и примера си пионерите на новобългарското образование създават висококръвствения образ на възрожденския учител гражданин. Ентусиазирани и отдадени изцяло на идеята на културно-просветния напредък на своя народ, много от тях се отказват от лично щастие, търпят лишения, понасят унижения и обиди. Други свързват живота си с църковно-националните и политически борби и стават жертва на интригите на гръцкото духовенство или на репресиите на османската власт, но едните и другите работят, за да издигнат българското училище и читалище в идеен помощник на национално освободителната революция. Моралния лик на българския учител, чийто основни черти си изграждат през XIX век, става еталон на възрожденската интелигенция.

Читалищата са традиционна и характерна културна организация, която се заражда през Възраждането, преминава през всички промени на обществото ни, съхранява се и се развива според потребностите на българите в даден времеви период. Читалището е уникална обществена институция, отворена за всички членове на общността и изпълнява учебно-просветителски функции и самодейност.

От 1856 г. в градовете започнали да възникват първите читалища, най-напред били открити в Свищов, Лом и Шумен, а през 1858 г. и в Хасково. До Освобождението били създадени 131 читалища. Във взаимодействие с училищата и общините читалищата се грижили за просветата, като организирали читални

за възрастни, библиотеки и неделни училища за младежите, които не могли да посещават редовни учебни заведения. Постепенно читалищата станали база за развитие на театъра и музиката, за разпространение на българската периодика и книга. Така те се наложили като организатори на духовния и обществения живот.

В условията на разгръщащо се културно – национално движение се създават и други обществено-културни организации. На първо място между тях изпъкват женските дружества, които се грижели за девическото образование, за просветата на майките, за издигане ролята на жената в българското общество.

В края на 60-те и през 70-те години се основават учителски и ученически дружества, които имали амбиции да приобщават интелигенцията към модерната култура, да поддържат културен живот сред гражданството, да разпространяват книги и списания и педагогически знания.

Учителите и читалищните дейци чрез своя труд дават грамотност, просвещават и възпитават широките слоеве на народа. Възпитават го в дух патриотичен и народнически, в унисон с идеалите и изискванията на епохата. Съвсем естествено те са сред най-изтъкнати участници в движението за национална просвета, за собствена независима църква и в революционните борби.

По въпросите на просветното движение през Възраждането, за живота на отделни дейци и по отделни проблеми са писали Михаил Арнаудов, Иван Шишманов, Николай Генчев (Българско възраждане, Българска възрожденска интелигенция), Румяна Радкова (Неофит Рилски и новобългарската култура), Ангел Димитров (Училището, прогресът и националната революция. Българското училище през Възраждането), Николай Жечев, Димитър Цанев (Българската историческа книжнина), Михаил Гечев (Килийните училища в България, Огнища на народната сваят. Взаимните училища в България), Обрешко Обрешков (Взаимните училища като учебни заведения за подготовка на учителски кадри през епохата на Възраждането), Найдено Чакъров и Жечо Атанасов (История на образованието и педагогическият мисъл в България, История на българското образование), Красимира Даскалова (Българския учител през

Възраждането), Вера Бонева (Възраждане: България и българите в преход към Новото време) и др. Изворите за развитието на българската просвета и култура през Възраждането са най-разнообразни.

За източниците. Количествените данни, използвани в докторантската ми работа са 31 архивни източника, 36 възрожденски и следосвобожденски вестници и списания, справочни издания и енциклопедии и 83 статии, монографии и документални източници.

Архиви. От архивните източници съм прегледал фондовете на българските възрожденски дейци, живели и работили в Хасково и региона, съхранявани в НБКМ-БИА, ф.50 (Димитър Душанов), ф.281 (Христо Златаров), ф.310 (Мирчо Попов), ф.398 (Юрдан Ненов), ф.606 (Станчо Кожухаров), ф.22, ф.66, ф.86, П А 2440, П А 2441, П А 7766, НБИВ-Пловдив, ф.2 литературен архив на Йоаким Груев, научен архив на БАН – София, личните фондове на възрожденски дейци в ТДА-Пловдив „Териториален архив” – Хасково, архивните фондове в РИМ – Хасково, РИМ – Димитровград, РИМ – Харманли.

На второ място прегледах всички възрожденски вестници и списания в НБКМ-БИА, библиотеката на БАН – София и РБ „Христо Смирненски” – Хасково. Използвал съм и следосвобожденски печат, публикуващи материали за българската просветна и културна история – Из архива на Найден Геров, Т.1 (под редакцията на Т. Панчев), С.1911г., Документи за българската история, Т.1 Архив на Найден Геров Ч.1 (1857-1870), С.1931г., проф. Иван Шишманов, Иван Вазов. Спомени и документи, под редакцията на проф. Михаил Арнаудов, Енциклопедии. В Енциклопедия Дарителство попаднах на следният документ, отец Кирил Нектариев (1795/98-16 септември 1870) протосингел на Пловдивския митрополит оставя завещание, с което дарява средства за училища, църкви и обществени учреждения, за Хасково – 500 гроша. Сборник Народни умотворения и книжнина, Периодично списание на Българското книжовно дружество, годишник „История на образованието в България”, Известие на музеите в Югоизточна България. Теченията на списанията „Училищен преглед”, „Исторически преглед”, „Векове”, „Начално образование”,

„Народна просвета”, „Китка”, Известия на българско географско дружество. Използвал съм някои съвременни ежедневни и седмични издания и юбилейни вестници, годишници на училища и читалища. Използвани са юбилейни сборници, а също и монографии, посветени на изтъкнати личности, преподавали в Хасково и Хасковския край през Възраждането, истории на различни селища от Хасковския край, на български училища и читалища от епохата. Източник с особена стойност представляват публикуваните мемоари и автобиографии на дейци от Хасково и Хасковско през Възраждането.

Необходимо е да подчертая, че количествените данни за изследването съставляват само една част от предлаганата работа. Бе необходимо задълбочаване в живота и дейността на възрожденските дейци. Това наложи да проведе самостоятелно проучване на ред архивни материали и научни изследвания по темата.

Хасково е селище с богата хилядолетна история. Османското владичество с цялото опустошение на материалните и духовни ценности на българщината не пречупва волята и духа на свободолюбивото население да устоява правото си да живее в своя роден дом. Зачестяват дръзките набези на хайдушките дружини, раждат се легендите за славни хайдути, като Ангел войвода, който с оръжие в ръка закриля името честа на българското население. От изпепелените църкви и манастири покълват килийните училища, пробужда се българската народна сваят, разпалва се борбата за използване на самостоятелна българска църква и просвета на роден език. Във всенародната борба за духовно политическо освобождение Хасково дава своя достоен и неоченим принос. Неговото население води упоритата борба против гръцкото духовенство и османските подтисници. Едно след друго изникват новобългарски училища, а през 1858 г. пламва едно голямо духовно огнище, читалище „Заря”, което отстоява правото на българите за духовно и политическо съществуване.

Историческото минало на Хасково е предизвикало интереса на редица изследователи. Още през 1937 г. общинският съвет учредява специален „Фонд за написване история на

Хасково”, в който постъпват известни суми. Но историята така и остава не написана.

Значителен научен принос за миналото на Хасково имат местните изследователи и особено Димчо Аладжов, Златка Баева, Иван Добрев, Георги Граматиков, Недялко Димов, краеведа Борис Колев и редица други музейни работници. През 1995 г. написването и публикуването на „История на Хасково от древността до 1912 г.” става факт. Под редакцията на Недялко Димов, творчески колектив създаде и публикува през 2010 г. „История на Харманли”, Димчо Аладжов и Недялко Димов издадоха през 1993 г. „Симеоновград от древността до 1885 г.“, през 2008 г. Георги Граматиков публикува „История на народно читалище „Заря“ 1858-2008 г.

Отсъствието на самостоятелно изследване за просветното движение в Хасково и Хасковския край през Възраждането, провокира в мен желанието да работя по темата, в която да включа не само познатите вече факти и личности, но и по-малко известни или новооткрити документи, свързани с епохата.

Да включа селските училища и учителите работили в тях, училища и читалища създадени в Хасковския край, за да се получи едно завършено научно изследване.

Методиката на изследване се гради върху интерпретацията на определен кръг исторически извори, носители на специфична информация, предвид избора на тема. Методите на изследване са проблемно-хронологическият. Хронологичният обхват на избраната тема е определен в границите на Българското възраждане – 30-те - 70-те години XIX век. Историческо-хронологическият – процесите и явленията да бъдат огледани от повече страни, да бъдат поставени в тяхната взаимосвързаност и обусловеност, да се покаже как се проявяват във времето. Сравнително-историческият, при научната обработка на събрания материал (систематизиране, анализиране, синтезиране и обобщаване) се върви от общите характеристики към конкретните особености. Основният изследователен проблем налага разработването на няколко взаимосвързани теми съобразно с които е изградена структурата.

Дисертационен труд **в структурно отношение** се състои от увод, четири глави с девет параграфа, заключение, две

приложения и библиографска справка за използваните извори и изследвания, с общ обем 230 страници.

В Увода са представени обекта на изследване, целта, задачите, хронологическите граници и изследователския подход. Посочени са и са описани по-важните масиви с извори, използвани за написването на дисертацията. Представена е структурата на труда.

Първа глава: „Икономическа характеристика на Хасково и региона до средата на XIX век като предпоставка за просветното движение”. Формирането на хасково като административен и стопански център в района след Пловдив и Одрин, дава възможност в града да се съсредоточи различно по състав и социално положение население, една част от което се занимава със селско стопанство, а друга – със занаяти и търговия. За това спомага и започналите реформи в Османската империя от 20-те години на XIX в., които довеждат до ликвидиране на еничарския корпус, но военно-ленната , до опит за налагане на либерален принцип в стопанските отношения и до плътното свързване на имперската икономика с европейското капиталистическо стопанство.

От тези възможности се възползва естествено и Хасково, който е не само административен, но и стопански център, с укрепнал стопански опит и търговски връзки. В съответствие с нарастващата му стопанска и социална тежест в живота на Европейска Турция, градът се утвърждава като център на каза.

Във втора глава: „Просветно движение в Хасковско до Кримската война (1853-1856) са включени два параграфа. Първият параграф: „Килийните и елино-български училища започва с обзор на развитието на учебното дело в килийните училища.

През XVIII в. образованието запазвало религиозния си характер. Организацията на обучението в тях била крайно опростена. Учебния цикъл не бил точно фиксиран. Обучението не било съобразено с възрастовите особености на децата или с модерните педагогически похвати. Учителят организирал учебния процес по свое усмотрение, а учениците не били задължени да посещават редовно занятията.

Първите десетилетия на XIX в. отбелязвали върха в развитието на килийното образование. Част от издигнатите български търговци започват да изпращат своите деца в гръцки училища, където те получават светско образование. Но с развитието на възрожденските процеси и с укрепването на националното съзнание гръцкото образование и гръцките денационализаторски стремежи поражда опасност за българското национално просветно движение. Тези опасения са в известна степен превъзможани с откриването на елино-българските училища, но окончателно преустройството на новобългарското образование се извършва през втората четвърт на XIX в. с възникване на първите взаимни и класни училища в българските земи.

Развитието на учебното дело в град Хасково не прави изключение от разволя и организацията на просветата в България. В края на XVIII и началото на XIX в. в Хасково съществуват килийни училища, за които имаме оскъдни сведения. Едното се помещава в стая (одая) на частна къща и се нарича „Хаджи Мариново училище“, другото се намира в двора на църквата „Св. Богородица“.

Елино-българските училища в Хасково не задоволява нуждите на българските първенци в града, затова те решават да намерят български учител, който да учи децата им на роден език. Голяма роля в това отношение изиграва Акакий, епископът на пловдивския митрополит Никифор, който често посещава Хасково и съветва първенците на града и особено Христодул Вълчев Шишманов да си отворят българско училище, за да учат децата им на матерния им език. Акакий предложил това на едно събрание на първенците като прибавил, че такива училища вече има открити в Габрово, Копривщица, Панагюрище и др. Изглежда, че Акакий играе важна роля в духовния живот на хасковци, защото на доста места в Кондиката/кодекса/ на църквата при оформянето на сметките фигурира подписа му като свидетел.

Въпреки обективно ниската образователна стойност на килийното училище, развитието, което то изживява през XVIII и началото на XIX век е ясно доказателство, че стремежът към просвета заема вече трайно място в светогледа на възрожденския

българин. Като възплъщение на дълговечната учебна традиция, устойчиво залегнала в общественото съзнание, килийното училище изпълнява историческата мисия на крепител на българската писменост и литература. В условията на чуждо политическо и духовно владичество, то допринася за запазване на религиозното и народностното чувство, които в началото на XIX век подхранват и едно чувство - патриотичното. Всичко това обаче не е достатъчно да изтъкне килийното училище като истинско народно училище. При изграждането на националното самосъзнание и началното формиране на българската нация религиозната основа на килийното училище остава незащитен проход на гръцкото влияние и без това многократно усилено от гръцката религиозна власт над православните християни. При този процес на ръководните среди в младата българска нация става ясно, че килийното образование се е превърнало в просветен анахронизъм, чужд на новата обществена проблематика, за чието разрешаване трябвало да се създаде един качествено нов съюзник – ново по съдържание, по дух и по цели българското училище.

Параграф втори: „Създаване на взаимните училища и тяхната роля” се разглеждат взаимното училище като качествено нов етап в развитието на родното училище и образование, отбелязан с отварянето на Габровското училище през 1835 г. Идването на Стоян (Стоянчо) Николов Стамболиев в Хасково през 1846 г. се смята за начало на новобългарското образование в града. Веднага след това той се е заел с организирането на училището и събирането на ученици. Новата учебна година започнала на 15 октомври, веднага след гроздобера, който тук ставал в началото на октомври. Обучението се провеждало по взаимоучителната метода. Предметите, които се изучавали били буквар, наустница, прост прочит, христоматия, свещена история, пеене и църковно пеене и катехизис.

Това продължило цели пет години до 12 август 1851 г., когато учителят напуснал Хасково. През цялото това време в училището и в църквата се учи и служи на български език. За първи път тогава се провежда и годишен изпит на учениците. На един от изпитите били поканени „родителите на учениците и гражданите, които „ахнали” от удивление и умиление пред

знанията на учениците. Подир изпита родителите с радостни сълзи надарили с чудни дарове по чисто български обичай, учителя на децата си Стоянчо, като му поднесли хубави кърпи със зашита на тях жълтици (алтън), ризи, чорапи, сукно за салтамарка и много други практично полезни неща”.

Към края на учебната 1849-1850 година учениците станали толкова много, че трябвало да бъде нает и друг учител, който да се занимава с по-малките.

Възпитаници на Стамболиев били бъдещите хасковски учители и книжовници Станчо Кожухаров, Захарий Христовулов и Тодор Запрянов.

Малко са документите, свързани с пребиваването на Стамболиев в Хасково. Освен, че е дошъл от Казанлък, друго почти не се знае за неговия произход, нито за това къде е учил или работил по-рано. В Хасково дошъл по препоръка на Пловдивския епископ Акакий, който често посещавал тукашния Рилски метох и се бил сприятелил с кмета на града – чорбаджи Христодул Вълчев Шишманов, който го повикал.

Дейността на Стамболиев не се ограничавала само с преподаване в училище, той подготвял не само образовани, но и обществено активни личности, бъдещи стожери както на образователното дело, така и на българската църква и общество. Две писма, адресирани до Александър Екзар в Цариград, свидетелстват за неговата лична и обществена загриженост за положителния развой на общите български дела в Хасково. Като излага пред големия благодетел състоянието на тези дела към момента и разделението между българи и гърци, той моли за съдействие и подкрепа.

„Дерзая пак да Ви досадя – пише Стамболиев на 1 март 1851 година – малко повторивший онова свое прошение, което и в миналата година Ви бях предложил чрез едно свое послание, с което Ви помолих, за да удостоите с Вашата родолюбива помощ и Хаскюйското общество, което желае да учреди и женскому полуучилище, особено като другите соседни градове...”

В другото свое писмо, което е изпратено от Хасково само ден по-рано – на 28 февруари – той моли Екзарх да съдейства във всичко на „приносящият настоящото ми писмо до Ваше родолюбие Захари Христовулов, юноша, който е син на най-

ревностния от между кметовете хаскюйски (Христодул Вълчев Шишманов), любоотечественик, иде в Цариград за някое намерение, а няма тамо познайници, които да му бъдат ръководство и да му спосредствувате делом и словом в онова, що ще Ви помолите. Тоя юноша е достоен за човеколюбието и добрината Ви, която ще му сторите, защото е смирен и добродетелен, а при това и учен...”

За съвсем кратко време и не без подкрепата на кмета, Стоян (Стоянчо) Стамболиев активизира духовния живот и просвещението в град Хасково и в околните села. С това заслужено си спечелва почитта и искрената благодарност на местното население, за което свидетелства една дописка до „Цариградски вестник”, в която изрично е написано, че „В пет години г-н Стоянчо с помощта на Христодула чорбаджи, голямо преобразование направи, не само в града, но на всичката каза. Безбройните техни благодеяния са неописуеми.”

Новобългарското училище е плод на националната самоорганизация на българите. Тава е една истинска демократична институция, създадена със средствата и усилията на целия народ. Просветното движение е създадо първите отряди на националната интелигенция, която превърнала учебното дело във важна част от българския обществен живот и придобило неговите най-характерни черти: засилени социални борби и стремеж към демократизъм в обществените отношения, но преди всичко, все по-силни патриотични чувства, политически убеждения и действия в името на националните права и свободи.

Развитието на учебното дело в Хасково и Хасковския край съвпада с общото движение на целия български народ за духовно обновление. Трябва да се изтъкне голямата роля, която изиграва просветното движение в упоритата и продължителна борба срещу гъркоманството и да отдадем заслуженото на прогресивните, напредничави за времето си учители и водачи на българщината в Хасково и Хасковския край, за тяхната патриотична и безкористна служба за преуспяване на българската нация.

Глава трета: „Просветно движение след Кримската война” включва три параграфа. В параграф първи: **„Възход на просветното движение през 50-те – 70-те години на XIX век”** се проследява възходящото развитие на

просветното движение през третата четвърт на XIX век. В Хасково пристигат и преподават плеяда дейци, оставили светла диря в умовете, сърцата и душите на своите ученици и техните родители. Временното замиране на просветното дело в годините около Кримската война бива преодоляно бързо след нея. Особено характерни за периода на 60-те години на XIX за Хасково са острите борби между гъркомани и българи. Наличието на гръцко училище почти до Освобождението поставя през българската община и българските учители редица трудности. Въпреки тях в края на 50-те и началото на 60-те години учебното дело в Хасково бележи нови успехи. Увеличава се не само броят на училищата, но и количеството на учениците. С една дума, колкото повече укрепва младата българска буржоазия, толкова повече взема в свои ръце просветата на българския народ. Към 1859 година в главното училище в града се учат около 260 ученици с трима учители. Двама учителствуват в класното, а един - във взаимното. Учители са Хрисант Атанасов, Захарий Христодулов и Георги Теохаров. След двегодишно учителствуване Георги Теохаров отива да се учи в Русия. След това учители стават Димитър Савов и Станчо Кожухаров. През същата година в „Чобан махалеси“ има около 60-70 ученици, които учат в издигнатото през 1857г. училище. Тук учител е Тянко Делчев. В махалата „Варош“ има гръцко училище с около 40-50 ученици, които се учат от гъркоманския учител Атанас Спасов. В това училище се изучава и български език с цел да се привлекат повече български ученици. Общо в Хасково има около 330 ученици, без тези от гръцкото училище. В селата на казата вече са отворени училища в около 30 села. Най-добре са уредени училищата в Аламалий (дн. с. Ябълково), Кору чешме (дн. с. Горски извор) и други.

В дописка на вестник „България“ четем „търсят от Хаскюй един учител, който да е снабден с всички енциклопедични науки, да знай чисто български език и най-после да има добро поведение” . През 1860 г. за главен учител в Хасково идва Тодор Запрянов. В началото на учебната 1860-1861 г. той е назначен за главен учител на класното училище в Хасково. През 60-те и 70-те на XIX век се оформя статута на главния учител. Той поддържа контакти с настоятелите и с

общинските лидери. Главния учител води книга, отчиташа работата на всички подчинени нему педагози. Следи за спазването на вътрешният в училището и дисциплината. Със завръщането си в Хасково той се проявява като голям общественик и истински народен учител.

Неговото учителстване в Хасково представлява коренен прелом в учебното дело. Доколкото той е бил всеотдаен и пламенен родолюбец може да се съди по факта, че по негово време били изхвърлени от училището гъркоманите. В едно писмо до д-р Ст. Чомаков в Пловдив, Запрянов му описва недоразуменията, които възникват между общината и училището в Хасково. Ето какво пише той относно гъркоманството, което се шири из Хасково: „От как влезох в училището, аз запретих на момчетата, които ходят в гръцкото училище, да канархисват и да казват апостол в църквата. Чтом като запретих да не четат в църква и да стоят отделно, от гръцкото училище, около пет момчета дойдоха в нашето само да им се позволи да четат, така има и сега няколко да дойдат.“

Още с идването си в Хасково Тодор Запрянов влиза в остри разпри с гъркоманите като цели тяхното пълно ликвидиране. Неговата непоколебимост по отношение на децата от гръцкото училище принуждава последните да го напуснат и да преминат в българското. Интелигентният руски възпитаник се справял много добре и с учебната и възпитателна работа. В програмата били въведени нови предмети – за втори клас отечествена история, а за четвърти клас – физика, руски език и превод от руски на български език. За пръв път в Хасково, Запрянов през 1860 г. въвежда изучаването на руски език.

Освен това той утвърждава въведената отскоро традиция за провеждането на годишни изпити за проверяване усвояването на учебния материал.

Организаторския талант и предприемчивостта на Запрянов в Хасково се проявяват в няколко посоки: изгонването на гъркоманите от църквата и училището, въпросът за изграждането на нова, по-голяма учебна сграда, тъй като през 1860-1861г. се увеличил броят на учениците и нуждата от учебни стаи станала голяма.

Затова като главен учител Запрянов поставил въпроса за построяването на нова училищна сграда пред Хасковската община. Въпреки интересите на гъркоманите начело с хаджи Ставри, новата сграда на училището била построена. Затова научаваме от следната дописка във в-к „Турция“: „В градът ни има четири училища. Едно градско ново и великолепно здание и друго в овчарската махала, още едно девическо и друго гъркоманско. Последното е останало с 5 ученика и дреме, както се вижда скоро ще и да заспи, но малко ма е грижа за него.“

Подемът в развитието на българското образование през третата четвърт на XIX век довел до редица за нацията важни резултати. Учебното дело се превърнало в средство за организация на българското общество и съществено допринесло за утвърждаването сред българите на представи и способности за обществена активност и отговорност. През периода от Кримската до Освободителната война била подготвена по-голяма част от националната интелигенция, която издигала българското културно равнище, възприемала съвременните идеи за обществено устройство и норми на политически живот и оглавяла българското национално – освободително движение. Чувствителното увеличаване на броя на грамотните българи, вярното осмисляне на националните нужди и интереси и стремежът към постиженията на модерния свят предизвикали подема в българското образование и култура и зараждането на съвременната българска наука. Същевременно българското училище допринесло много и за социално-политическото възпитание на българския народ. То подготвило кадри за църковно-националното движение и за борбите за политическо освобождение. Решителната съпротива на българското общество срещу всички правителствени и чужди опити за възпиране на българското учебно дело и за асимилация на част от българското население допринесла за сплотяването на нацията. Съществен принос в това отношение имало и общонационалното утвърждаване на празника на българската просвета – денят на Св.Св. Кирил и Методий. Българското учебно дело придобило решаващо значение при осъществяване на националната консолидация, като едновременно с това хвърлило мост между българското общество и модерния свят. С цялата си дейност възрожденското училище

се превърнало в източник на национална енергия и е един от основните фактори за осъществяване на българската национална революция.

В параграф втори: „Развитие на девическото образование” се посочва реализирането на идеята за откриване на девическо училище през 1847 г., построяването на самостоятелна сграда, започната на 14 април 1858 г. и ролята на Рахила Душанова за прерастването на девическото училище в класно.

Още в началото към новобългарското образование били привлечени и момичета. Това било смело предизвикателство срещу ориенталската традиция. През 1847 г. в Хасково е открито девическо училище. Това е идеята, за която ратува Стоян (Стоянчо) Стамболиев. Тя е реализирана от хасковските родолюбиви чорбаджий, търговци и занаятчий. Отначало в него се учат само няколко момичета, но през 1852 година те наброяват вече цифрата 50. Между тях са Киряки Христовулова, Евдокия П. Стефанова, Дамяни Ангелова, Теофания Жечкова, Ефросина Вълкова, Теофания Петрова, Теодора Белкова и др. В девическото училище учителка е Анастасия, калугерка от Рила. Изучават Български Апостол, Рибен буквар, Священа история и други малки буквари, учат се още да шият и плетат. Обособена сграда за училището няма, а се учат в Рилския метох (стая наета от Рилският манастир). Възходящото развитие на българското девическо училище не се харесва на гъркоманите. Като гледат, че всички момичета остават да се учат в българското училище, хаджи Ставри успява да изгони учителката Анастасия и брат и Арсений от Хасково. На 14 април 1858 г. започва строежа на девическото училище, което трябва да бъде завършено за два месеца. От този факт, а също и от някой други се вижда, че имотните класи дават средства и строят училища, търсят учители и се грижат за заплащането им. По време на Рахила Душанова девическото училище в Хасково прераства в класно. В една дописка на в. „Македония“ четем: „... на това всенародно желание по тоя свят пример и тукашните граждани ся свиястват и отварят едно девическо (класно) училище, като възложиха тая висока служба на госпожа Рахила Душанова, известна на публиката казанлъшка досега учителка, дето състави тамошното

женско дружество...“ Още същата година в девическото училище се над сто момичета, от които 40 в класното и 60 във взаимното. На следващата година ученичките от класното училище показват много добри резултати на изпитите по география, аритметика и българска история. Рахила Душанова не само дава знания по учебниците, но и учи децата да кроят, да плетат и други домашни упражнения, поучава ги на правилно произношение и да се държат всред обществото. Тя дава действителен пример за девическа професионална подготовка.

През празниците Рахила Душанова събира жени и мъже и им говори за възпитанието и образованието на младите, насърчава ги да се грижат за училището, посочва им за пример свободните и образовани народи. Със своите знания, педагогически способности и трудолюбие Рахила Душанова заема видно място между българските учителки през Възраждането.

Параграф трети: „Просветни дейци през 50-те – 70-те години на XIX век”, истинските измерения и постижения на една личност, нейните идеи и действия, можем да разберем най-добре на фона на епохата, която я създава. За учителите от Хасково и Хасковския край тази епоха е възрожденската и те се нарежда в редиците на най-изявените културни дейци, които активно участват в културно-образователните процеси у нас през последните десетилетия на Възраждането, тук правя кратък автобиографичен преглед на учителите в Хасково и Хасковския край през Възраждането. Атанасий Чолаков, Станчо Кожухаров, Тодор Запрянов, Нестор Марков, Димитър Душанов, Петър Берковски, Стоян Заимов, Мирчо Попов, Панайот Семерджиев, Юрдан Ненов, Дялко Милковски, Христо поп Марков и патриарха на българската литература Иван Вазов.

Глава четири: „Читалищна дейност в Хасковско през третата четвърт на XIX век” включва четири параграфа.

Параграф първи: „Поява и развитие на читалищата в региона” показва този феномен, който няма аналог нито в Европа, нито в която и друга част на света. Това са читалищата възникнали в средата на XIX век. Читалище

„Заря“ е четвъртото в българските земи след Свищов, Лом и Шумен, един малко познат детайл и факт. Учителите започват да полагат грижи за обучаване и на по-възрастните. Те събират книги, правят библиотеки към училищата, откриват читални. В тия библиотеки и читални постъпват вестници и списания (най-често като дарение от богати родолюбиви българи), изнасят се беседи, организират се разговори в празнични дни и вечерно време. От тези библиотеки и читални започва организирането на първите български читалища. Така през 1856 година се слагат в Свищов основите на първото българско читалище и до края на същата година – на читалищата в Лом и Шумен, следвани от читалището в Хасково (1858-1860г.).

Духът на Възраждането, роди читалищата – тези самобитни наши огнища на просвета, култура и свобода. Разбира се, основния фактор, който изигра решаваща роля за възникването на първите български читалища е икономическият, но голям дял се пада и на субективния – живата сила, хората, занаятчиите, селячеството, широките слоеве от народа, интелигенцията и особено учителите. На много места обаче силно влияние оказват други фактори – контактите на населението с по-образовани, свободолюбиви и революционализирани хора от европейските страни. Такъв е случаят например с унгарската и полската емиграция, която е престояла една година в Шумен. Пристанищните градове Свищов, Русе, Лом и др. са под влияние на славяните от Австро-Унгария, които идват с търговска мисия или по други причини. При строителството на железопътни линии чуждите инженери, техници и други квалифицирани работници също оказват известно влияние със своя начин на живот, образование, култура и самостоятелност.

Около средата на миналия век започват да излизат първите български списания и вестници: „Любословие“, „Български народен известник“, „Българский орел“, „Цариградски вестник“ и др. Те проникват до повечето читалищни библиотеки и училища. При получаването на всеки нов брой се събират грамотните люде да четат, а неграмотните да слушат какво става по света. Книжнината,

училищата и читалищата се свързват да работят едно за друго и всички заедно – за народната просвета и култура, за стопански подем и национално освобождение.

Читалищата поемат функциите да се грижат за училищата, а учителите стават първите читалищни дейци; читалищата поемат грижата и за занаятчийското професионално усъвършенстване на младежта; в читалищата се раждат и осъществяват различни идеи – за академия на науките, за откриване на висше учебно заведение, за изложби и музеи, за задължителното образование, за борби за българщина и самостоятелна църква; оттук излизат разни стопански инициативи, грижи за физическото и духовно здраве на народа; читалищата стават най-безопасните места за събрания и организиране на революционните комитети. Дори Васил Левски е препоръчвал на някои места основаването на читалища преди основаването на революционните комитети.

В края на 50-те години в развитието на просветата в Хасково и региона в изграждането на българската духовна култура участие взема и хасковското читалище „Заря“. Около него се групира същата нова генерация от търговци и интелегенция, които поели грижите за просветата поемат и пътя на културното издигане на българския народ.

Хасково открива вратите на своето читалище само две години след като Свищов, Лом и Шумен вече са създали тази нова форма на просвета и култура. Любопитното е, че то изпреварва голям град като Пловдив, който има един много по-голям стопански и просветен живот.

И това е достойнството на хасковските първенци, учители и свещеници. То се основава в Пловдивската епархия, която по това време е начело с гръцкия митрополит Хрисант, а в Хасково гъркоманството се опитва да овладее целия духовен живот и българо-гръцкият конфликт е сериозно изострен. Въпреки тези обстоятелства, хасковските родолюбци не се спират пред трудностите и дръзват да създадат ново просветно и културно учреждение.

Възпитано и образовано през годините, голяма част от младото хасковско общество сега се нуждае от институция, която да разпространява грамотност, книжнина и периодичен

печат. Появява се нуждата от място, където може да се получават вестници и списания.

Инициативата идва от общината и най-вече от младите в нея, които са лишени от консервативната умереност на старата генерация и са подкрепени от младата интелигенция, представлявана най-вече от учителите

Параграф втори: „Просветна и просветителска дейност”. За начална година от основаването на читалището в Хасково се приема 1858 г. Почти всички изследователи на неговата история и на читалищата в страната са единодушни, че това е годината в която хасковци решават да имат и една нова просветна и културна институция. Първите съобщения за създаването му се появяват малко по-късно във вестниците „Македония“ и „Право“. Те са единодушни, че създаденото читалище, наречено „Заря“ е между 1858 и 1860 г.

Най-ранен документ за съществуването на читалището в Хасково е кодексът на църквата „Св. Богородица“. Между 1860 и 1861 г. църковната община е направила разходи от 200 гроша „за общите вестници дето дохождаха“. Тези вестници, които се получават през годината са най-вероятно за читалището. То има свои набрани средства. През 1863 г. 1725 гроша са взети назаем от епитропите Иван Христовулов и Ангел Добрев.

От кръга на хасковските първенци се избира читалищното настоятелство. Точни сведения за състава на настоятелството при неговото учредяване липсват. Приема се, че са Христодул Вълчев Шишманов, хаджи Иванчо Минчев, Христо Златаров, Янко Кожухаров, отец Хрисант и други родолюбиви българи от града са основатели на читалището. Първоначалната дейност на читалището е скромна. То се помещава в една от стаите Централното българско училище. Главното през този начален период е създаването и комплектуването на библиотеката на читалището. Със своята уредба, книгите и списанията, тя представлява интерес и притегателен център за младите българи.

Особено активна дейност читалището разгръща за подпомагане на училищата. Закупуват се учебници, които читалището раздава на бедните ученици, а на по-заможните – с надценка. На изпитите в края на учебната година то раздава

награди на изявилите се ученици. Получаваните български вестници в повечето случаи се четат на глас, а след това се обсъждат.

Параграф трети: „Читалищната дейност в други насоки”. Най-чувствително се отразява липсата на голям брой образовани хора върху създаването на читателски кръг във вече създаденото читалище „Заря” и женско дружество „Кърмило” в Хасково. Въпреки подчертаното уважение към книгата, което наблюдаваме през това време, въпреки създаденото читалище, което насажда систематично любов и пропагандира четенето, читателите и особено тези които купуват книги и вестници, са малцина. Читателският кръг, който се интересува от научна и художествена литература, е твърде ограничен и не подтиква съществено разпространението на периодичния печат и купуването на книги. Интересът е, към покупката на учебници и учебни помагала.

Въпреки тези неблагоприятни условия за съществуването на българската печатна възрожденска книжнина, в хасковско продължава да се развива и расте интересът към нея. Това се дължи на обстоятелството, че от развитието на тези процеси са заинтересовани най-влиятелните хора в българското общество, най-пламенните патриоти и двигатели на обществените процеси.

Българската печатна възрожденска книжнина най-напред служи на нуждите и изискванията на народната просвета в най-широк смисъл и думата. Тя помага на българските деца в училището да усвоят грамотността, разширява културния кръгосор на възрастните и им дава възможност да узнаят какво става по света. Съдейства за формирането на общобългарска култура, за изграждането на българската нация.

Формирана през Възраждането, хасковската интелигенция е в основата на книгоразпространението, като едно крайно навременно и спасително средство за запазване вярата и историята, за пробуждане на националното чувство и самосъзнание. Една от формите на това книгоразпространение е читалището. От изключително значение за налагането на читалище „Заря” като водещ център за книго-

разпространението в града и региона, за формирането на читалищната, училищната и частните библиотеки е близостта и взаимовръзките, които поддържат хасковските просветни и читалищни дейци с един от основните центрове на възрожденското книгоиздаване – Пловдив.

Въпросът за началото и развитието на театралния живот и музикално изкуство в хасковски регион е свързано най-вече с просветното и читалищното дело.

Първо театрално представление в читалищата през епохата на Възраждането се е състояло през 1875 г. в Свиленград, под ръководството на учителите Петър Станчев и Станко Разбойников, в читалище „Звезда” за първи път се представя пиесата „Многострадалната Геновева”. На представлението присъстват турските управници - пашата, каймаканинът, кметът, много офицери, които изказали голямо задоволство от играта на актьорите и на тръгване оставили дар на читалището по една бяла меджидия и доста бешлици.

Успоредно с театъра се развивала и модерната българска музика. Народното музикално и поетично творчество престава през Възраждането да бъде основен тип художествено творчество. То се запазва предимно в селата, но и там е значително повлияно от новите условия. Главното през този период е появата на мажорни оптимистични нотки в песента, а също така и на революционно – хайдушки епични произведения, както и на нови мотиви, които отразяват съзрялото и укрепнало национално съзнание. Широко се разпространява през XIX век градската фолклорна песен, било като преработка на стари народни мотиви, било като българска интерпретация на сръбски, гръцки или европейски любовни, хумористични и други песни. Възрожденският подем ражда бунтовната песен и революционните химни.

Параграф четири: „Христо Златаров – Ментора – духовният водач на българите” прави автобиографичен преглед на Христо Златаров. „Менторът” е прозвището, което Стоян Заимов дава на младият и неспокоен духовен водач на българите в Хасково Христо Златаров. Така той е известен в града и години наред е в центъра на развитието на възрожденските процеси, на духовното възпитание на няколко

поколения граждани в съответствие с модерните образователни и социални идеи, с историческите потребности на българската нация.

Един от най-чистите и всеотдайни български възрожденци – Христо Златаров е роден на 25 декември 1835г. в град Чирпан, но от малък се преселва със семейството си в Хасково и учи тук до 16-годишна възраст. След тригодишно учителстване в село Стамболово, Хасковско, заминава за Пловдив и работи като помощник в аптеката на известния възрожденски църковен и обществен деец д-р Стоян Чомаков.

Получил добри познания по фармация и усвоил френският език, след няколко години се завръща в Хасково, където открива своя аптека и книжарница за училищни пособия и книги.

Заради широките му познания, разкрепостения му дух и стремеж да работи и ръководи възрожденските процеси в Хасково по примера на Стоян Заимов неговите съграждани обичат да го наричат „Менторът”, което в буквален превод означава надзирател, покровител, ръководител, възпитател. Няма друг хасковец, който така да печели сърцата и доверието на всички, така бързо да вникне в същността на времето, като това прави младият Христо Златаров.

И когато в града текат процесите за независима българска просвета, за модернизиране на учебното дело, той изцяло поема да ги ръководи. Става учредител на едно от първите читалища в България и е поддръжник на идеята за създаване на женско дружество.

Той е повече съпричастен към тези институции – грижи се и ги снабдява с книги и вестници, организира неделни сказки и беседи. В личната му библиотека има почти всички тогавашни книги и списания, печатани на български език в Цариград, Виена, Букурещ и др. Разпространява в-к „Право” и сътрудничи на вестниците „Цариградски вестник” през 1859 г. и „Македония” през 1869 г.

Христо Златаров е съпричастен и към идеите на национално-освободителното движение. Познава Васил Левски, посреща го и е гост на семейството му. Той обаче не влиза в състава на основание от Апостола революционен комитет в

Хасково. „Златаров напусна бунтовническия лагер, пише Стоян Заимов, от умерен бунтовник стана краен черковник...” Тук всъщност проличават просветителските му възгледи, че чрез независима българска църква и модерна просвета, а не чрез въоръжена борба, ще се постигне освобождението на България.

В **„Заключението”** се посочва конкретния принос на избраната тема за изследването на просветното движение на българите в Хасково през Възраждането. Анализът на просветното дело, разглеждано като динамично обществено явление, разкрива принадлежността му през Възраждането към две основни сфери в живот на нацията – културата и политиката. Присъствието му в първата сфера е напълно естествено, тъй като чрез основните си функции да обучава и възпитава училището е съществено и неотделимо звено от цялата културно-просветна система. Същевременно неговата политическа характеристика произтича не толкова от собствената му природа, колкото конкретно - историческите задачи, които то си поставя през Възраждането, т.е. тя е определена от политическата същност на самия възрожденски процес. Утвърдено е схващането, че българската възрожденска просвета и култура е сплав между народностните традиции и постиженията на модерния свят.

Още от зараждането си новобългарското училище придобива няколко основни черти, които по-късно развива и които определят неговия облик: То е национално и демократично по характер, патриотично по дух, светско и общообразователно по съдържание и амбициозно и възискателно според самооценката си и предпочитанията си към добрите съвременни образци. Неговият демократизъм, чиито основни белези са достъпност, популярност и прогресивност, не само наследен от особеностите на българския живот, но е и съзнателно насочван и развиван. Тази и останалите характерни черти на просветното дело разкриват и неговата адекватност на националните нужди и задачи, което предопределя превръщането му в център на културно-политическия живот на нацията.

Развитието на просветното движение и борбата за независима българска църква съвпада в общи линии с общото движение на целия български народ за национално обособяване. И тук училищата, читалищата, женските и ученическите

дружества са основни средства за просвещението на българския народ. Нужно е да отбележим, че в Хасково и Хасковския край имаме специфични особености характерни за тази област. Първо, наличието на компактна маса турско население, което е повече от половината от общото население, и това оказва влияние върху масовостта и интензивността на просветното движение. Второ, българското население трябва да преодолява упоритата съпротива и на гъркоманите.

Това не е шепа погърчени българи, а цяла партия, която успява да пусне дълбоки корени в училищата, в общината и прочие. Не случайно Атанас Узунов насочва своите изстрели срещу хаджи Ставри Примо. Той се явява главната причина, който спъва всяко движение напред. Просветното движение довежда до това, че в началото на 70-те години на XIX век в Хасковския край завършва процесът на формиране у българина на чувството на национална принадлежност.

Като институция с особено важно културно-просветно и политическо значение за развитието на нацията, просветното движение възплъщава много от положителните черти на обществения живот, но и много от неговите недостатъци. Явление на Новото време, модерното училище със своите многопосочни функции, проникващи до всички обществени сфери, се превръща едновременно в резултат от постигнатия обществен прогрес и е източник на неговото постоянно развитие. Като училище за младата българска нация, водеща борба за своето освобождение, то влиза в непримирим конфликт с духовните и политически стандарти в османската империя и активизира и радикализира обществения живот. Така българското просветно движение се превръща в един от източниците на духовна енергия за осъществяване на националната революция.

Развитието на просветното движение в Хасково и Хасковския край съпада с общото движение на целия български народ за духовно обновление. Трябва да се изтъкне голямата роля, която изиграва просветното движение в упоритата и продължителна борба срещу гъркоманството и да отдадем заслуженото на прогресивните, напредничави за времето си учители и читалищни дейци, водачи на българщината, за тяхната

патриотична и безкористна служба за преуспяване на българската нация.

Приложенията дават завършен вид на научното изследване. Те са подбрани в два раздела. **Приложение 1:** Снимков материал, показани са 10 броя снимки на известни просветни дейци, работили в Хасково и региона през Възраждането. Тодор Запрянов, Нестор Марков, Димитър Душанов, Петър Берковски, Мирчо Попов, Стоян Заимов, Юрдан Ненов, Дялко Милковски, Христо поп Марков със семейството си, Христо Златаров и Славянският дом в село Ябълково – огнище на българската просвета и култура. **Приложение 2:** Архивни документи от ТДА – Пловдив, „Териториален архив“ – Хасково. ф.282к, а.е.2, Т.1, л.3 Писмо на Димитър Т. Душанов до даскал Димитър Хубинов Ралов от село Ябълково относно причината за която е принуден да напусне Хасково. ф.17к, оп.1, а.е.8, л.2 Протоколна книга на Централното българско училище. ф.189к, оп.1,а.е.1,л.41 Летописна книга на основното училище в село Бодрово с данни за учебното дело в селото преди 1878 година, ф.303к, оп.1, а.е.1, л.8 и 9 Летописна книга на основното училище в село Жълти бряг с данни за откриването на училището през 1858 година.

Последните страници са определени на **библиографската справка** за използваните извори и литература и съкращения.

Автосправка за научните приноси в дисертацията

1. Представяне на Хасково, един от големите южнобългарски градове, известен още от епохата на Възраждането като център на регион с динамичен стопански и обществен живот, градът се превръща в голям за времето търговско – икономически център, с добри възможности за стопанска изява на предприемчивите търговци и занаятчии.

2. Обстойно е изследвано дейното и достойно участие на хасковските родолюбци, първенци, учители и свещеници в борбата за културното и духовно издигане на българския народ за създаването на нови просветни и културни учреждения (училища, читалища, женски и ученически дружества).

3. Представяне на отделни и различни аспекти от дейността на българските учители и читалищни дейци които обогатяват постиженията на българската историография за живота на хасковци през XIX век и разкриват интересни и важни детайли от борбата между българите и гъркоманите, методи за спечелване на подкрепа от местното население и представители на османската държавна власт.

4. Популяризиране ролята и значението на читалище „Заря“ в Хасково, четвъртото в българските земи след Свищов, Лом и Шумен, като център на новобългарската просвета и култура и другите читалища в региона, особено Славянският дом в село Ябълково, единственото с интернационално участие на чужденци, които се включват в революционния комитет, създаден от Васил Левски.

**Списък на публикациите на автора по темата на
дисертационния труд:**

1. Виденов Д. Гражданско честване на СВ.СВ. “Кирил и Методий“ през епохата на Възраждането в Хасковския край – България в световното културно наследство. Материали от Третата национална конференция по история, археология и културен туризъм. Шумен 2014, 899-900.

2. Виденов Д. Развитие на девическото образование през епохата на Възраждането в Хасковския край – България и българите: Бит, душевност, национална идентичност. Материали от Шестата национална конференция по история, археология и културен туризъм. Шумен 2020, 208-211.

3. Виденов Д. Създаване на взаимни училища в Хасково и Хасковския край през Възраждането – Историкии, т.15, 2022, /под печат/ в обем 24 страници.